

ЛЕКСИКА О ЧОВЕКУ У ГОВОРУ БЕЛОГ ПОТОКА

У овом прилогу представљен је систематизован попис именичких и придевских лексема којима се у говору села Бели Поток (општина Књажевац) означавају мушкарци и жене са специфичним физичким особинама. Материјал је прикупљен током теренских истраживања спроведених 2013. и 2014. године, у оквиру ширег пројекта посвећеног лексици о човеку у говорима сврљишког краја. Резултати тих истраживања објављени су у монографији *Антропографска лексика у говорима сврљишког краја – лингвогеографски приступ* (САВИЋ-ГРУЈИЋ 2017).

Лексика прикупљена у Белом Потоку организована је у три тематске целине које су успостављене на основу анатомске поделе људског тела и функционално-семантичких категорија које описују изглед, здравствено стање и говор човека. Конкретно, I тематска целина обухвата лексику везану за главу, делове главе и врат, II тематска целина обухвата лексику која се односи на труп и удове, док III тематска целина обухвата лексеми које описују општи физички изглед, здравствено стање и говор човека. Свака целина садржи различит број лексичко-семантичких група (ЛСТ) именичких и придевских лексема. Оваква подела и систематизација омогућавају прегледну организацију лексичког материјала и олакшавају даљу лексичко-семантичку и творбenu анализу.

Кључне речи: антропографска лексика, сврљишки крај, призренско-тимочка дијалекатска област, говор Белог Потока, лексичко-семантичка анализа.

Током теренских истраживања спроведених 2013. и 2014. године, у оквиру ширег пројекта посвећеног лексичком фонду који се односи на човека у говорима сврљишког краја, прикупљен је значајан лексички корпус. Резултати анализе овог материјала представљени су у монографији *Антропографска лексика у говорима сврљишког краја – лингвогеографски приступ* (САВИЋ-ГРУЈИЋ 2017).

Према традиционалној територијалној подели, подручје сврљишког краја обухвата и насеља Сврљишка Топла, Бели Поток и Божиновац у опш-

¹ anasavic81@gmail.com

² Овај рад финансирао је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору број 451-03-136/2025-03/ 200174 који је склопљен с Институтом за српски језик САНУ.

тини Књажевац, као и Језеро, Ново Село и Раденковац у општини Сокобања (БОГДАНОВИЋ 1979: 1). Међутим, иако су теренска истраживања обухватила и насеља Бели Поток и Језеро, у финалној верзији поменуте монографије обрађен је искључиво материјал с територије која административно припада општини Сврљиг (САВИЋ-ГРУЈИЋ 2017: 11). На тај начин, део прикупљене лексичке грађе остао је неискоришћен.

Изражавајући захвалност према информаторима – недавно преминулом професору Недељку Богдановићу и Мили Тасић, рођеној Белопоточанки и професоровој блиској сарадници, који су издвојили време и стрпљиво одговарали на бројна питања из упитника и тиме допринели документовању једног сегмента свог завичајног говора – грађа прикупљена у Белом Потоку биће овом приликом детаљно класификована и доступна за даља лингвистичка проучавања. Додатни увид у лексичку слику Белог Потока пружа и књига *Бели Поток младости моје* (БОГДАНОВИЋ 2023), где се кроз мемоарске записе професора Богдановића потврђује виталност и особеност локалног говорног идиома.

О Белом Потоку

Село Бели Поток, у општини Књажевац, први пут се помиње у турском попису из 1454. године (БОЈНИЋ ЛУКАЧ 1975). Међутим, ово мало насеље у источној Србији постало је значајна лингвистичка тачка захваљујући студији *Говори Бучума и Белог Потока* (БОГДАНОВИЋ 1979), која му је обезбедила важно место у српској дијалектологији, поставивши темељ за даља истраживања и дубље разумевање језичких особености говора призренско-тимочке дијалекатске области. У овој студији дат је детаљан преглед језичких особености говора села Бучума и Белог Потока – представљене су сличности и разлике, те је утврђено да целином својих одлика припадају призренско-тимочној дијалекатској области, с тим да је говор Бучума репрезент тимочно-лужничког говорног типа, док говор Белог Потока припада сврљишко-заплањском говорном типу. Неке од предочених особености говора Белог Потока делимично ће се читати и у прикупљеној грађи, посебно на фонетском плану: а) постојање полугласа (*црномъњас, -та*), финално *л* (*бѣл, -а*); вокално *л > љ* (*дљгошѣјас, -та*).

О антропографској лексици и теренском истраживању

Наша претходна истраживања антропографске лексике (САВИЋ-ГРУЈИЋ 2017) показала су да говори сврљишког краја, као део ширег призренско-тимочног дијалекатског ареала, представљају релевантну основу за

лексичко-семантичка проучавања лексике о човеку. Антропографска лексика, као основна компонента лексичког система сваког језика, омогућава увид у начине језичког концептуализовања физичких, психолошких и социјалних обележја човека. Наиме, ова лексика може пружити увид не само у језичку већ и у менталну слику света говорника, дајући вредне информације о културолошким обрасцима, друштвеној организацији и вредносним мерилима унутар конкретне говорне заједнице. Детаљна лексичко-семантичка анализа открива начине на које говорници уочавају, вреднују и језички структурирају људске карактеристике. Такође, прецизна систематизација лексичког материјала омогућава идентификацију дијалекатских специфичности и варијација, као и уочавање лингвогеографских и социалингвистичких корелација, чиме се значајно доприноси свеобухватном разумевању структуре дијалекатског лексикона.

Будући да телесне карактеристике представљају најнепосреднији аспект људске егзистенције, који се у свакој заједници први језички именује и категорише, оваква проучавања је целисходно започети анализом лексема које се односе на човекове физичке особине. Телесна обележја, као што су висина, тежина, боја косе, облик лица или стање тела, често служе као основа за даље лексичко и семантичко разграновање, укључујући формирање бројних именовања и квалификација. Поред тога, описивање тела открива начине на које заједница перципира и вреднује физичке карактеристике, у складу са традиционалним схватањима лепоте, здравља и односа према телу.

Досадашња истраживања на подручју призренско-тимочке дијалекатске области (МАРКОВИЋ 2018; МИЛОСАВЉЕВИЋ 2017; САВИЋ-ГРУЈИЋ 2013, 2017) показују да усмереност на физичке особине човека представља не само лингвистичку, већ и културолошку полазну основу у свеобухватној анализи антропографске лексике. Из тог разлога и анализу лексике о човеку у говору Белог Потока треба започети од онога што је најочигледније – телесних особина. Прикупљена грађа представљаће драгоцен корпус који ће допринети потпунијем сагледавању језичке слике сврљишког краја, док ће поређење забележене лексике са резултатима других истраживања која се баве антропографском лексиком југоисточних српских говора (БОГДАНОВИЋ 2016), омогућити допуну постојећих лексичко-семантичких, лексикографских и етнокултуролошких сазнања.

Упитник који је коришћен у оквиру теренског истраживања има сложену структуру и обухвата више од 250 питања. Његова основна сврха била је прикупљање лексичких података о називима који се унутар говорне заједнице користе за означавање мушкарца, жене и детета с одређеним физичким особинама, као и о придевима који се употребљавају ради њиховог квалификовања (САВИЋ-ГРУЈИЋ 2017: 21). При конципирању упитника, пажња је била усмерена на видљиве елементе спољашњег изгледа, односно на оне

„који представљају човекове телесне особине, али и какве друге особине – оне чије се последице одражавају на физички изглед. Оне могу бити урођене или стечене, али и пожељне или непожељне“ (МАРКОВИЋ 2018: 199). Питања су формулисана тако да омогуће увид у спонтану и аутентичну употребу језика у конкретним комуникативним ситуацијама, што је од посебног значаја за лексичко-семантичку анализу у дијалекатском контексту.

Ипак, теренска пракса показала је значајне варијације у одговорима, при чему је нарочито уочљив изостанак именовања и квалификовања деце. Тај изостанак не проистиче из језичке некомпетентности испитаника, већ се може објаснити екстралингвистичким факторима – пре свега друштвеним ставовима, као и културним и вредносним нормама руралне патријархалне заједнице, који обликују језичку праксу. Управо због тога, лексичка грађа из Белог Потока, коју овде представљамо, не садржи податке који се односе на децу.

Грађа

I тематска целина: глава, делови главе и врат

I. 1. Глава

Особа велике главе

ЛСГ именичких лексема: *главоња*, *главурдан*, *тикван*, *чутура*.

Особа шпицасте главе

ЛСГ именичких лексема: *шиља*.

I. 2. Коса

Особа бујне косе

ЛСГ придевских лексема: *косат*, *-а*.

Особа без косе

ЛСГ именичких лексема: *келча*, *ћелча*.

Особа гргураве косе

ЛСГ придевских лексема: *грчав*, *-а*.

Особа према боји косе

а) беле / седе косе

ЛСГ придевских лексема: *беломујас*, *-та*;

б) жуте / плаве косе

ЛСГ именичких лексема: *белка*, *жућа*, *плавуша*;

в) риђе косе

ЛСГ придевских лексема: *риђ*, *-а*;

г) црне косе

ЛСГ придевских лексема: *црноманас*, *-та*;

ЛСГ именичких лексема: *црнка*.

Лоше ошишана особа

ЛСГ придевских лексема: *остри́жен, -а, ошу́ћен, -а.*

Особа неуредне косе

ЛСГ придевских лексема: *кúдрав, -а;*

ЛСГ именичких лексема: *ску́бна; чу́пна.*

Особа која има вашке

ЛСГ придевских лексема: *ваши́в, -а.*

I. 3. Лице

Особа уска лица

ЛСГ придевских лексема: *дугобра́зас, -та.*

Особа натечена лица

ЛСГ придевских лексема: *подбу́л, -а.*

I. 4. Пут, тен

Особа светле пути

ЛСГ придевских лексема: *бе́л, -а́.*

Особа тамне пути

ЛСГ придевских лексема: *цр́н, -а́, цр́нкас, -та,*

црномъ́нас, -та; тмо́лав, -а;

ЛСГ именичких лексема: *цр́нка, Циганин.*

Особа жута тена

ЛСГ придевских лексема: *жу́т, -а́;*

ЛСГ именичких лексема: *жу́јка, жу́ћа.*

Бледа особа

ЛСГ придевских лексема: *ве́т, -а́, земљо́сан, -а.*

Румена особа

ЛСГ придевских лексема: *румéн, -а;*

ЛСГ именичких лексема: *црве́њак.*

I. 5. Чело

Особа висока чела

ЛСГ придевских лексема: *че́лас, -та.*

I. 6. Кожа лица

Особа с пегама на лицу

ЛСГ придевских лексема: *лу́нав, -а.*

Особа с бубуљицама на лицу

ЛСГ придевских лексема: *бубуљича́в, -а.*

Особа рохава лица

ЛСГ придевских лексема: *ро́шав, -а, шо́ндрав, -а.*

I. 7. Очи

Особа крупних очију

ЛСГ придевских лексема: *ока́т, -та;*

ЛСГ именичких лексема: *коколáн, коколáна.*

Особа буљавих очију

ЛСГ придевских лексема: *буљав*, -а;

ЛСГ именичких лексема: *буљча*, *буљна*.

Разрока особа

ЛСГ придевских лексема: *разокав*, -а.

Особа према боји очију

а) црних очију

ЛСГ придевских лексема: *црноок*, -а.

б) плавих очију

ЛСГ придевских лексема: *плавоок*, -а.

Особа крмељивих очију

ЛСГ придевских лексема: *дрљав*, -а;

ЛСГ именичких лексема: *дрљча*.

Особа с дефектом вида (делимичним / потпуним)

ЛСГ придевских лексема: *недовид*, -а, *слеп*,
-а, *ћорав*, -а;

ЛСГ именичких лексема: *слепча*, *ћорча*, *ћорна*.

I. 8. Уши

Особа великих / клемпавих ушију

ЛСГ придевских лексема: *клемпав*, -а.

Особа без једног ува (с окрњеним увом)

ЛСГ придевских лексема: *чуљ*, -а.

Особа с дефектом слуха (делимичним / потпуним)

ЛСГ придевских лексема: *глув*, -а.

I. 9. Нос

Особа велика носа

ЛСГ именичких лексема: *носоња*, *носурања*.

Особа крива носа

ЛСГ именичких лексема: *кривоносоња*.

Особа кратка затупаста носа

ЛСГ придевских лексема: *чмрљав*, -а;

ЛСГ именичких лексема: *чмрљ*, *чмрљна*.

Особа широких ноздрва

ЛСГ именичких лексема: *рњча*, *рљна*.

Особа без носа

ЛСГ придевских лексема: *крњ*, -а;

ЛСГ именичких лексема: *крња*.

I. 10. Зуби

Особа великих зуба

ЛСГ придевских лексема: *зубат*, -а.

Особа без зуба

ЛСГ именичких лексема: *штр́пча, штр́бна*.

I. 11. Брада и бркови

Човек јаке браде

ЛСГ придевских лексема: *брада́т*.

Човек ретке браде / без браде

ЛСГ придевских лексема: *ћосав*.

Човек према боји браде и бркова

а) жуте / плаве

ЛСГ именичких лексема: *жу́ћа*;

б) риђе

ЛСГ придевских лексема: *ри́ђ*.

Човек великих бркова

ЛСГ именичких лексема: *бр́ка*.

I. 12. Врат

Особа танка врата

ЛСГ придевских лексема: *танкоши́јас, -та*.

Особа дуга врата

ЛСГ придевских лексема: *дугоши́јас, -та,*
дљугоши́јас, -та.

Особа кратка врата

ЛСГ придевских лексема: *краткоши́јас, -та*.

Особа крива врата

ЛСГ придевских лексема: *кривоши́јас, -та*.

II тематска целина: труп и удови

II. 1. Руке

Особа без руке

ЛСГ придевских лексема: *сакáт, -а*.

Особа вештије десне руке

ЛСГ именичких лексема: *дешња́к*.

Особа вештије леве руке

ЛСГ именичких лексема: *лева́к*.

II. 2. Прсти

Особа којој недостају прсти

ЛСГ придевских лексема: *чо́љав, -а*.

II. 3. Ноге

Особа кратких ногу

ЛСГ придевских лексема: *кратконо́г, -а*.

Особа дугих ногу

ЛСГ придевских лексема: *штр́кљас, -та*.

Особа с деформитетом ноге / ногу

ЛСГ придевских лексема: *пáтрав*, -а;

ЛСГ именичких лексема: *кривáк*, *ћóпша*.

Особа без ноге

ЛСГ придевских лексема: *ћóпав*, -а, *шéпав*, -а.

II. 3. а. Начин кретања

Особа која храмље

ЛСГ придевских лексема: *чéпав*, -а, *шéпав*;

ЛСГ именичких лексема: *крíвшиа*, *крíвна*, *ћóпша*,
ћóпна.

Жена која њише куковима док хода

ЛСГ именичких лексема: *вртодúпна*.

II. 4. Кичма / леђа

Особа с грбом

ЛСГ именичких лексема: *грбља*, *гр́пша*, *грбáвко*, *грбна*.

Човек широких леђа

ЛСГ именичких лексема: *мужíна*.

II. 5. Груды

Човек широких груды

ЛСГ именичких лексема: *гру́доња*.

Жена великих дојки

ЛСГ придевских лексема: *грудо́ата*, *сисáта*.

II. 6. Стомак

Особа велика стомака

ЛСГ именичких лексема: *шкéмбоња*.

II. 7. Задњица

Особа велике задњице

ЛСГ придевских лексема: *дупáт*, -а;

ЛСГ именичких лексема: *дúпна*.

III тематска целина: општи физички изглед, здравствено стање и говор

III. 1. Општи физички изглед

Лепа особа

ЛСГ придевских лексема: *ли́чан*, -чна, *убав*, -а;

ЛСГ именичких лексема: *лепотáн*, *лепотíца*, *убавíца*.

Ружна особа

ЛСГ придевских лексема: *га́латан*, -тна, *гру́б*, -а;

ЛСГ именичких лексема: *áкреп*, *ругóба*.

Особа стамена стаса

ЛСГ именичких лексема: *ки́цош*.

Особа ниска раста

ЛСГ именичких лексема: *прџо́љак*.

Особа висока раста

ЛСГ именичких лексема: *су́рча*.

Изразито дебела особа

ЛСГ именичких лексема: *дебелѡ́на, дебѡ́љко*.

Изразито мршава особа

ЛСГ придевских лексема: *ви́жљав, -а, спѣ́чен, -а*;

ЛСГ именичких лексема: *мришѡ́во, шкѡ́бља*.

Маљава особа

ЛСГ придевских лексема: *ру́тав, -а*.

III. 2. Здравствено стање

Особа слабог здравља, болешљива

ЛСГ придевских лексема: *али́нав, -а, мети́љав, -а*.

Особа с телесним недостатком

ЛСГ придевских лексема: *манѡ́т, -а, сакѡ́т, -а*;

ЛСГ именичких лексема: *богѡ́љ, нѡ́каза*.

Особа која кашље

ЛСГ придевских лексема: *јевтѡ́кљав, -а, кѡ́шљичав, -а*.

Особа која кија

ЛСГ придевских лексема: *кијавичав, -а*.

Особа са секрецијом у носу

ЛСГ придевских лексема: *сли́нав, -а*;

ЛСГ именичких лексема: *сомурѡ́н, сомурѡ́на*.

Особа с богињама

ЛСГ придевских лексема: *богињѡ́в, -а; рѡ́шав, -а*.

Особа са шугом

ЛСГ придевских лексема: *шѡ́гав, -а*.

Особа с килом

ЛСГ придевских лексема: *ки́лав, -а*;

ЛСГ именичких лексема: *ки́лча*.

Особа која балави (док прича)

ЛСГ именичких лексема: *љѡ́кша, љѡ́гна*.

III. 3. Говор

Нема особа

ЛСГ придевских лексема: *му́тав, -а, нѣм, -а*.

Особа која замуцкује

ЛСГ именичких лексема: *муцкѡ́р*.

Особа која говори „кроз нос”

ЛСГ придевских лексема: *у́њкав, -а*.

Закључак

На основу приложене лексичке грађе може се уочити да су њена структурна организација и семантичка класификација засноване на називима делова тела, физичком изгледу и здравственим особинама. Међутим, поређењем с упитником за теренска истраживања антропографске лексике, уочава се изостанак одговора код значајног броја питања, међу којима су и она која се односе на описе појединих физичких особина – попут специфичног облика главе, боје обрва и трепавица или карактеристика усана, ушију и зуба, али и на неке мање уобичајене феномене као што су урођене телесне особине, израслине, телесни деформитети и говорне мане. Ипак, без обзира на постојеће празнине, прикупљена грађа показује да говор Белог Потока располаже изузетно разгранатом и богатом лексиком за именовање и означавање особа са специфичним физичким обележјима. Доминантна је заступљеност лексема које указују на тенденцију да се примарно именују и квалификују одступања, те ова лексика представља лингвистички и културолошки релевантан корпус који сведочи и о вредносним мерилима патријархалне заједнице. Наиме, она одражава однос патријархалне средине према људском телу, при чему је нагласак пре свега на оцени физичких одступања од друштвено прихваћених норми лепоте, снаге или здравља, због чега већина забележених лексема носи негативну конотацију. Речју, бројни забележени пејоративи представљају, с једне стране, „средства за исказивање емоција”, а с друге – „средства с одређеним стилским ефектима [...] и средства експресивног говорног чина” (РИСТИЋ 2004: 87), којима се исказује негативан став припадника патријархалне заједнице према носиоцима непожељних телесних обележја.

Упитником је прикупљено око 240 именичких и придевских лексичких јединица. Самеравањем добијених резултата с нашим ранијим истраживањем антропографске лексике у говорима сврљишког краја (САВИЋ-ГРУЈИЋ 2017), запажа се уклопљеност овог материјала у општи језички пејзаж тог подручја. Истовремено, потврђено је и 12 нових лексема и/или творбених облика (*вијсљав*, -а, *вртодупна*, *земљосан*, -а, *метиљав*, -а, *недовид*, -а, *ошућен*, -а, *плавоок*, -а, *плавуша*, *прцолјак*, *тмолав*, -а, *челас*, -та, *штрпча*), као и ново значење лексеме *алипав*, -а³. Такође, поређењем са лексикографским материјалом у *Антропографском речнику југоисточне Србије* (БОГДАНОВИЋ 2016), дошло се до закључка да грађа из Белог Потока доноси чак пет нових одредница (*вртодупна*, *недовид*, -а, *ошућен*, -а, *плавоок*, -а, *челас*, -та). Дакле, иако су уочене бројне празнине у забележеном лексичком корпусу, детаљна лексичко-семантичка, творбена и лингвокултуролошка анализа показала би да он представља драгоцен ресурс за

³ У Белом Потоку: *алипав*, -а „који је слабог здравља, болешљив“, у Савић-Грујић 2017: *алипав*, а „који је с деформитетом удова“.

разумевање ширих лингвистичких, културолошких и социјалних процеса унутар српског језичког простора.

Цитирана литература

- БОГДАНОВИЋ, Недељко. „Говори Бучума и Белог Потока“. *Српски дијалектолошки зборник* књ. XXV (1979): стр. 1–194.
- БОГДАНОВИЋ, Недељко. „Антропографски речник југоисточне Србије“. *Српски дијалектолошки зборник* књ. LXIII (2016): стр. 1–276.
- БОГДАНОВИЋ, Недељко. *Бели Поток младости моје*. Ниш: Наемimontana, 2023.
- БОЈНИЋ ЛУКАЧ, Душанка. *Видин и видинският санджак през 15–16 век: документи от архивите на Цариград и Анкара*. Софија: Наука и изкуство, 1975.
- МАРКОВИЋ, Јордана. „Номинација човека у жаргону“. *Исходишта* бр. 4 (2018): стр. 197–210.
- МИЛОСАВЉЕВИЋ, Тања. „Лексика српског призренског говора“. *Српски дијалектолошки зборник* књ. LXIV (2017): стр. 1–602.
- РИСТИЋ, Стана. *Експресивна лексика у српском језику: теоријске основе и нормативно-културолошки аспект*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2004.
- САВИЋ ГРУЈИЋ, Ана. „Негативна номинација човека мотивисана говором“. *Путеви и донети дијалекатске лексикографије* (2013): стр. 99–114.
- САВИЋ-ГРУЈИЋ, Ана. „Антропографска лексика у говорима сврљишког краја – лингвогеографски приступ“. *Српски дијалектолошки зборник* књ. LXIV/2 (2017): стр. 1–307.

Ana R. Savić-Grujić

LEXICON OF HUMAN CHARACTERISTICS IN THE SPEECH OF BELI POTOK

This paper presents a systematized inventory of noun and adjective lexemes used in the speech of the village of Beli Potok (municipality of Knjaževac) to designate men and women with specific physical characteristics. The material was collected during field research conducted in 2013 and 2014 as part of a broader project dedicated to the lexicon related to human beings in the dialects of the Svrlijig region. The results of this research were published in the monograph *Anthropographic Lexicon in the Dialects of the Svrlijig Region – A Linguo-geographical Approach* (Savić-Grujić 2017).

The lexicon collected in Beli Potok is organized into three thematic units based on the anatomical division of the human body and functional-semantic categories describing a person's appearance, health condition, and speech. Specifically, the first thematic unit encompasses vocabulary related to the head, parts of the head, and neck; the second includes vocabulary pertaining to the torso and limbs; and the third comprises lexemes describing general physical appearance, health condition, and speech. Each unit contains a varying number of lexical-semantic groups (LSG) of noun and adjective lexemes. This type of classification and systematization allows for a clear organization of the lexical material and facilitates further lexical-semantic and word-formation analysis.

Keywords: anthropographic lexicon, Svrlijig region, Prizren-Timok dialectal area, speech of Beli Potok, lexical-semantic analysis.